

Алена Алфёрава

ПАСЕЛІШЧА Ў МАСТАЦКІМ СВЕЦЕ КАЛЯНДАРНА-АБРАДАВЫХ ПЕСЕНЬ

У мастацкім свеце беларускіх каляндарна-абрадавых песень прадстаўлены аб'екты, сярод якіх асобным кампанентам выступаюць паселішчы, прычым гэта не толькі вёска, як можна было б меркаваць, але і новыя тыпы, што сведчыць на карысць думкі аб руху абрадавых тэкстаў пад уплывам новых тапаграфічных рэалій, апрацаваных мастацкай думкай народа.

Звычайна беларускае паселішча абкружана сцяной лесу, полем, лугам, яно ўключае такія структурныя адзінкі, як вуліца, двары з хатнімі і гаспадарчымі пабудовамі, царква, карчма, вытворчыя збудаванні (млын, кузня). Вобраз паселішча ў каляндарна-абрадавай паэзіі ствараецца з дапамогай адпаведных паэтычных сродкаў. Калі паселішча і горад выступаюць безадносна да канкрэтнай назвы, то ў такім выпадку гэта ідэальны універсум, што існуе ў рэальнасці твора і дзе разгортваюцца абрадавыя дзеянні. *Сваё* паселішча супастаўляецца з *іншым* згодна з абрадавай аксіялогіяй (пры гэтым канкрэтызуюцца іх назвы). Адносіны паміж паселішчам (вёскай, сялом) і горадам (мястэчкам) у каляндарна-абрадавай паэзіі амаль што парытэтныя. Ва ўсякім разе звычайная сітуацыя калядных песень наступная: гаспадыня падмятае хату, знаходзіць тры манеты і на іх закупляе тры буйныя гарады, а гаспадар вяртаецца з горада, дзе ён суды судзіў.

У. А. Лобач заўважае, што ў каляндарна-абрадавай паэзіі «амаль заўсёды фігуруе толькі адзін тып вясковага паселішча – сяло» [9, 282]. Такое сцвярджэнне ў цэлым справядліва, але разам з тым пры аналізе абрадавых тэкстаў нельга ігнараваць і тое, што месцазнаходжанне ўдзельнікаў абрадавых дзействаў вар'іруецца. Згадваюцца таксама вёска (дзярэўня), слабада. Прасторавыя каардынаты пашыраюцца за кошт мястэчка (места) і горада.

Паколькі для міфалагічнага мыслення Новы год (Каляды), Вялікдзень, Купалле пазначаюць пэўныя пераломныя перыяды, то

характарыстыка жылой прасторы ўтрымлівае адпаведны эпітэ-
маркёр: «*Будзем ехаць цераз нову вёску, / Будзе вёска разлягацца, /
Будуць вясковыя дзівавацца*» [3, № 366].

Асноўныя дзеянні калядоўшчыкаў і валачобнікаў праходзілі не-
пасрэдна ў паселішчы, дзе яны пачаткова і з'яўляліся: «*Пашла ка-
ляда калядуючы... / Перайшла сяльцо – дастала яйцо. / Перайшла
другое – згубіла і тое, / Перайшла трэцяе – згінула сама / От і каля-
да!*» [7, № 142]; «*На першы дзень на Вялікадня, / [Вясна красна на
ўвесь свет!] / Сабіраліся, рахаваліся, / Рахаваліся белыя малойцы... /
Пашлі яны іграючы... / Слаўнага сяла да пытаючы*» [3, № 31]. У пер-
шым выпадку прасторавае перамяшчэнне міфалагічнага персанажа
(або гурта) з аднаго паселішча ў іншае суправаджаецца пазначэн-
нем часовага руху. Яго формула – «набыццё – страта – знікненне».
У нешматлікіх варыянтах гаворыцца, што Каляда з'яўляецца
ў паселішчы з пэўнага горада, гэта значыць, з аддаленай прасторы
ў блізкую: «*Ехала Каляда з Полацка*» [10, № 6]. Пры ваджэнні вес-
навых карагодаў, у прыватнасці ваджэння і пахавання «страль», тра-
екторыя стралы абмяжоўваецца пэўным сямом: «*Як пушчу стралу /
Да па ўсём сямю... / Ты ідзі, страла, / У канец сямю*» [4, № 291].

На думку У. А. Лобача, «можна казаць пра пэўную ізаморфнасць
сялю і двара ў абрадавых песнях з той заўвагай, што сямю выступае як
арыенцір у знешняй прасторы» [9, 283]. Але часам даецца ўяўленне
аб памерах паселішча па колькасці двароў або вуліц. Напрыклад:

*Да ў нашым сямю тры вуліцы, божа мой
Ў першай вуліцы ружа лялее,
Ў другой вуліцы рамон бялее,
Ў трэцяй вуліцы крапіва млее.
Ружа лялее – то дзевачкі,
Рамон бялее – то малойчыкі,
Крапіва млее – то малодачкі* [8, № 130].

Варыянт цікавы чатырохступенчатай градацыяй з уключэннем
сімвалаў і іх расшыфроўкі: паселішча – вуліца – расліна – чалавек.

Такім чынам, у песнях з міфалагічным падтэкстам паселішча вы-
ступае ў якасці важнага рытуальнага элемента, а таму ў большасці
выпадках прысутнічае яго формульнае апісанне: яно новае, вялікае,
слаўнае, слабодскае. У жніўных і восеньскіх песнях, дзе асноўны
змест – праца ў полі, клопат пра ўраджай, будучае замужжа, сямю –
самастойнага вобраза ператвараецца ў функцыянальны, выступаю-

чы локусам персанажаў: «Як пайду я сялом, сялом / А мне сялом не весяло» [7, № 97 к]; «Аддасць мяне мамка / У вялікае сяло» [5, 200, № 284]; «Па сялу мужчынкі набадзяліся / Да на іх сабакі набрахаліся» [5, 357-358, № 14]. Нягледзячы на сцвярджэнне А. М. Харузіна, што «вёска, якое б найменне яна ні несла: сяло, вёска або ваколіца, – супрацьпастаўляецца паселішчу з не сялянскім насельніцтвам, гэта значыць гораду, пасадку і г. д.» [11, 307], з супастаўлення прасторы ў каляндарна-абрадавых песнях відавочна, што сяло не знаходзіцца ў апазіцыі мястэчку або гораду ні па восі сваё/чужое, ні па колькасці жыхароў, ні па ладу жыцця: супрацьпастаўляюцца якраз аднолькавыя тыпы паселішчаў. Пры гэтым абавязкова пазначаецца канкрэтная назва *свайго і суседняга* сяла або вёскі, а характаралагічныя эпітэты выступаюць антанімічнай парай:

*Ляцелі гусі зугаючы,
Слаўнага сяла шукаючы.
Слаўнае сяло Намастырскае:
У ім юлачкі шырокія,
У іх дзевачкі харошыя...
Брыдка сяло Восаўска:
У ім вулачкі вузенькія,
У іх дзевачкі брыдзенькія [10, № 316].*

Супастаўленне з горадам узнікае ў разважаннях-парадах пры выбары нявесты. Тут актуалізуецца погляд народа, што дбайнасць і гаспадарлівасць дзяўчыны выхоўваюцца толькі ў вясковым атачэнні, а горад разбэшчвае, таму і дзяўчыну варта сватаць вясковую:

*Не едзь, сынку, у мястэчка,
Бо там дзевачкі лянівы:
Высока ржышчы зжынаюць,
А рэдка ў копы стаўляюць...
Да едзь, сынку, у вёску
Там дзевачкі рабочы:
Нізка ржышчы зжынаюць,
Густа копы стаўляюць [4, № 467].*

У нязначнай колькасці варыянтаў сустракаецца такі тып паселішча, як слабада. А. Э. Бломквіст памылкова адзначала: «У Беларусі слабадамі называлі ўвогуле вёскі, дзе жыло прыгоннае насельніцтва» [2, 35]. А. І. Лакотка ў якасці прычыны ўзнікнення такога тыпу паселішча на Беларусі называе «імкненне феадалаў сты-

муляваць асваенне малапрыдатных для земляробства ландшафтаў: балоцістых, пакрытых хмызняком, пашкоджаных эрозіяй ... У гэтых умовах каралеўская адміністрацыя выдае прывілеі, па якіх пасяленцы на спустошаных землях вызваліліся ад падаткаў на тэрмін да 20 гадоў» [1, 128]. У каляндарна-абрадавай паэзіі слабада згадваецца ў веснавых песнях, прычым акцэнтуюцца яе памеры: «Небольшая слабочка – / Чатыры двары» [4, № 227]. Невыпадковай з’яўляецца і локусная характарыстыка праз аддаленасць ад персанажа: «На тым баку за рэчкаю / Слабочка стаіць» [8, № 701].

Воласць у большасці варыянтаў песень характарызуецца праз эпітэт «чужая», «не свая»: «Калі маё дзіця няе, / То няхай пагуляе, / А калі мая нявестачка, / То няхай прывыкае / К сырыцы-тшаніцы, / К шырокай постаці / І к чужой воласці» [6, № 98 г]; «Уставайце, служкі, родныя дачушкі! / Сталы засцілайце, кубкі налівайце, / Наехалі госці не з нашай валосці» [5, 419, № 168]. Тут воласць – маркёр края з іншымі парадкамі, звычаямі, але менавіта адтуль чакаюць гасцей-сватаў і належным чынам сустракаюць іх, адтуль бяруць нявестак і разумеюць, што патрэбны пэўны час, каб яны прызвычаліся да новага ладу жыцця. Гэта, так бы мовіць, пазатэкставыя рэаліі, якія ўваходзяць у жніўную песню з ідэйна-мастацкай мэтай – паказаць, што чужое дзіця не стала родным для бацькоў мужа, да свайго ж стаўленне заўсёды больш пяшчотнае і не такое патрабавальнае, як да нявесткі. Чужая воласць, чужая культура, носьбіты чужой культуры – гэта кангламерат, на якім грунтуецца фальклорная свядомасць стваральнікаў жніўных песень. І тут трэба мець на ўвазе нятоеснасць мастацкага свету і свету рэальнага. Яны няроўныя ў тым сэнсе, што ў абрадавых творах рэальнасць трансфармуецца праз фальклорнае, а не побытавае мысленне.

Дадзеная акалічнасць дазваляе зразумець правілы акцэнтнага фарміравання мастацкай прасторы, калі горад і мястэчка выходзяць на першы план згодна з іх сацыяльна-культурным значэннем і ў сувязі з канцэптам руху. Існаваў своеасаблівы рытуал выезду ў горад, што тлумачылася практычнымі запатрабаваннямі: «Паехаў мой міленькі / У гарадочак» [7, № 28]; «Да едзь ты, хлопчык, у мясцечка» [4, № 453]. Пазначаныя месцы з’яўляюцца важнымі арганізацыйнымі цэнтрамі – заканадаўчымі, гандлёвымі, судовымі: «Выходзіў у гарадзе ўказ» [7, № 711]; «У месцы на рыначку / Там твой сыночкі» [7, № 500]; «Да ў гарадзе суды судзіць» [3, № 106]. Разам з тым н

іх распаўсюджваюцца традыцыйныя для абрадавых песень падыходы да рэпрэзентацыі. Так, асноўная характарыстыка горада ў валачобных і купальскіх песнях – яго навастворанасць: «*Будзем ехаць цераз нова места, / Будзе места разлягаціся*» [3, № 366]; «*Купала, Купала, дзе ты прабывала? / Ё новым гарадочку таргі таргавала*» [8, № 193]. Адною з характарыстык гаспадара ў калядных песнях выступае яго заможнасць. Метафарай багацця становіцца здольнасць набыць у маёмасць гарады, прычым кожны горад увасабляе пэўны сацыяльны клас, што таксама характарызуе лад фальклорнага мыслення:

*Ай, у пана ў Івана
Бог даў вумную жану,
Вумную жану да й ў яго даму.
Закупіла да тры гарады:
Першы горад – з панамі,
Другі горад – з купцамі,
Трэці горад – з мужыкамі* [7, № 282].

А ўзнікненне мястэчка ўвогуле падаецца праз матыў нерукатворнага з’яўлення, што адсылае да вобласці прэцэдэнтага:

*Ліпка ў чыстым полі стаяла
І свечка гарэла.
Іскра пала і мястэчка стала
Па тым мястэчку Іванка ездзіць,
Дзевачак выбіраіць* [7, № 29].

Назвы гарадоў ў той ці іншай ступені з’яўляюцца паказчыкамі рэгіянальнай прымеркаванасці песень. Адзначаюцца Брэст (Бярэсце), Магілёў, Полацк, Тураў, Крычаў, Вілейка, Лоеў, Валожын, Шклоў, Альшаны, хаця сустракаюцца і казусныя сітуацыі, яны пастацку апраўданы, бо ўзвышаюць маштабы дзейнасці таго, каго ўслаўляюць калядоўшчыкі: «*Самага гаспадара дома няма, / Паехаў ён у Сібір-горад*» [7, № 200]. У некаторых варыянтах дадаткова трапіна характарызуецца сам горад: «*Як Кіеў славен – то ўсё царквамі, / Чарнігаў славен – ўсё казакамі / А Лоеў славен – ўсё таргаўцамі*» [7, № 288].

Такім чынам, культурнымі сімваламі ў мастацкай прасторы каляндарна-абрадавай паэзіі выступаюць распаўсюджаныя на тэрыторыі Беларусі тыпы паселішчаў: сяло, вёска (дзярэўня), слабада, места (мястэчка), горад. Судачыненне паміж імі адбываецца

згодна з апазіцыяй, арыентаванай на ўдзельнікаў абраду і галоўных персанажаў песенных твораў.

Характаралагічныя эпітэты пры апісанні розных тыпаў паселішчаў у значнай ступені абумоўлены функцыяй каляндарнай паэзіі. Так, у калядных, валачобных і купальскіх песнях паўстае рытуалізаваная прастора, а ў жніўных, восеньскіх і талочных песнях – па мастацкім апісанні блізкая да рэальнасці.

Літаратура

1. Архітэктура Беларусі: нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце: у 4 т. Т. 4. Кн. 1. Беларускае народнае дойдства / А. І. Лакотка; навук. рэд. А. І. Лакотка. Мінск, 2008.
2. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения) // Восточнославянский этнографический сборник. Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX в. / Труды Института этнографии. Т. 31. М., 1959.
3. Валачобныя песні / склад. Г. А. Барташэвіч, Л. М. Салавей. Мінск, 1980.
4. Веснавыя песні / склад. Г. А. Барташэвіч, Л. М. Салавей. Мінск, 1979.
5. Восеньскія і талочныя песні / склад. А. С. Ліс. Мінск, 1981.
6. Жніўныя песні / уклад. А. С. Ліса. Мінск, 1974.
7. Зімовыя песні / уклад. А. І. Гурскага. Мінск, 1975.
8. Купальскія і пятроўскія песні / уклад. А. С. Ліса. Мінск, 1985.
9. Лобач У. А. Вёска (сяло) у міфапаэтычнай карціне свету беларусаў (па матэрыялах абрадавага фальклору) // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі / навук. рэд. А. І. Лакотка. Вып. 7. Мінск, 2009.
10. Паэзія беларускага земляробчага календара / уклад. А. С. Ліса. Мінск, 1992.
11. Харузин А. Н. Славянское жилище в Северо-Западном крае. Из материалов по истории развития славянских жилищ. Б.г., Б.м.